

вважаються релігійними цінностями. Така позиція негативно впливає на свідомість віруючого, який прагне вільної релігійної самореалізації в лоні православної церкви.

Протягом всієї своєї історії кожна церква, віросповідний напрям, конфесія ревно оберігали своє віровчення, не допускали (часто під загрозою смерті) спроб вільного його осмислення і тлумачення з боку своїх прихильників. При всіх позитивних змінах і нині ця тенденція зберігається. Свобода в церкві (та й в релігії) це та проблема, яка потребує свого практичного вирішення. Це проблема не держави, це, передусім, питання тієї чи іншої церкви.

Свобода совісті для релігійної свідомості є основою гідності людини і її громадянських прав. Потреба її повноцінної реалізації постає нині екстраординарною в контексті фундаментальних трансформацій, які відбуваються майже в усіх державах світу.

Олександр Саган

МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН В СВІТОВІЙ ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Центральним, базовим елементом політичної системи суспільства, що формується і вдосконалюється разом з розвитком людської цивілізації, є держава. З розвитком людства, в межах однієї чи кількох держав, інституалізується і вдосконалюється й один з головних елементів релігійного комплексу - релігійні організації. Спільність розвитку часто зумовлювала їх спільні політичні чи економічні зацікавлення, що ставало додатковим спонукальним фактором їх взаємовпливу. Тому характер державно-церковних відносин детермінується політично (залежить від політичною устрою держави), соціально (на нього впливає характер конкретних суспільних відносин) і історично (різний в різні часові епохи). Тобто своєрідність розвитку кожного народу чи держави з одного боку, і певної релігії чи релігійного напрямку з іншого, передбачає специфічні особливості їх взаємовідносин. Ці особливості можуть мінятися в межах від прямого визначаючого впливу релігійного комплексу на формування і функціонування державної влади або, навпаки, державного контролю за розвитком релігійної течії до відділення Церкви і держави.

Нині характер державно-церковних відносин є одним з головних показників рівня розвитку і держави, і певного релігійного напрямку, оскільки вони напряму пов'язані із здійсненням (чи не здійсненням) принципу свободи совісті як одного з головних складових фундаментальних прав і свобод людини. З іншого боку, оскільки релігія пов'язана із найглибшими інстинктами суспільного будівництва людства і має ґрунтовний вплив на соціальні структури і цінності, то свободу совісті слід розуміти в більш глибокому контексті структуруючих зв'язків між частинами суспільства і всім суспільством.

Принцип свободи совісті як один з регуляторів державно-церковних відносин

Проблема здійснення принципу свободи совісті має кілька аспектів, головними з яких є *політико-правовий* (свобода совісті як важлива складова політичних свобод людини. Як поняття права входить в ужиток на зламі XVII-XVIII століть), *філософсько-антропологічний* (внутрішня здатність індивіду до самореалізації на основі власного, не пов'язаного з будь-яким зовнішнім тиском, ціннісно орієнтованого вибору), *релігієзнавчий*, для розкриття якого необхідно осмислити поняття "свободи релігії", "свободи в релігії", "свободи віросповідання", "релігійної толерантності" та ін. Однією з граней релігієзнавчого осмислення свободи совісті є також розгляд релігійного вчення і практики як важливих чинників можливостей здійснення (чи не здійснення) свободи совісті.

Таким чином, поняття свободи совісті полісемантичне - його суть визначається залежно від предметного поля дослідження: права, політики, філософії, релігієзнавства, етики тощо.

Загально визнаними основними рисами свободи совісті нині є: право особи на свободу мати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватися нерелігійних переконань; рівність усіх релігій та їх прихильників, а також невіруючих перед законом; можливість індивідуально або ж разом з іншими, публічно чи приватно сповідувати свою релігію, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах; право на поширення своїх релігійних чи не релігійних вірувань; невтручання держави у справи Церкви (особливо ті, які стосуються віровчення), а Церкви - у справи держави. Розуміння свободи совісті еволюціонує разом із розвитком розуміння свободи волі людини, розвитком світського права в галузі всеможливих свобод особистості. Межовим критерієм такої еволюції є запобігання нанесення шкоди іншим людям чи суспільству в цілому.

Про важливість релігійної свободи для життя людства говорить і той факт, що саме ця свобода є одним із найдавніших міжнародно визнаних прав людини. Вже в період Вестфальського миру (1648 р.) праву на релігійну свободу надано міжнародний захист. Першим конституційним актом, що стверджував це право, була Перша поправка до Конституції США, де зазначено, що Конгрес не створюватиме ніякого закону, що стосуватиметься інституювання релігії чи заборонятиме вільне відправлення її.

Починаючи з епохи Відродження, із становленням громадянських суспільств, відбуваються активні процеси секуляризації всіх сторін життя суспільства (політика, наука, культура та ін.), які, до речі, тривають й нині. Цьому перш за все сприяв розвиток наукових знань, особливо вчення про природне право, згідно якого держава та її інституції мають земне, а не божественне походження. Релігія поступово стає приватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають складатися три основні типи відносин між Церквою і державою, які існують й донині:

- Віротерпимість (нетерпимість), при якій одна чи кілька релігій мають привілейований стан, а всі інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);
- Свобода віросповідань, при якій всі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії і відправленні релігійного культу;
- Свобода совісті, яка, окрім проголошення рівності всіх релігій між собою, дозволяє особі не лише вільно обирати будь-яку релігію, але й бути невірною. Нині приблизно третина держав проголосили в своїх основних законах принцип свободи совісті.

Ці головні типи відносин між церквою і державою вбирають в себе кілька моделей державно-церковних відносин:

1. Теократія (від грецьких слів *theos* - Бог і *kratos* - влада) - ототожнення державної світської і духовної влад, форма правління, при якій функціонування держави та її інституцій, регламентація суспільного життя визначається панівною Церквою та її органами. Як синонім до теократії іноді вживається поняття «папоцезаризм» як означення боротьби церковної влади за домінування над світською.

Класичне теократичне правління існувало у V-I століттях до н.е. в Іудеї, де вся влада зосереджувалася в руках жречества на чолі з іудейським першоієрархом (до речі, поняття "теократія" було запроваджене Іосифом Флавієм саме для означення державного устрою Іудеї вказаного періоду), у 756-1870-х роках в Папській області, а з 1929 р. - у державі-місті Ватикан, де папа римський є абсолютним монархом. Традиція теократії особливо розвинута в ісламських країнах, де теократичні традиції Дамаського халіфату за династії Омеядів (661-750 рр.), Абасидів (750-1258 рр.) у дещо видозміненому вигляді й донині продовжують жити в Ірані, Саудівській Аравії та ін. країнах. Теократичні періоди пережили багато держав світу - Китай, Японія, Індія, країни Африки, Європи. Ідеї теократичної форми правління активно пропагувалися С.Томашівським у Галичині.

2. Цезаропапізм, який передбачає повну залежність Церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичними прикладами цезаропапіського правління є Візантія, де імператори вирішували багато важливих питань організаційного, канонічного і навіть догматичного розвитку Церкви - збирали Вселенські і регіональні церковні собори, приймали ту чи іншу сторону в догматичних суперечках (наприклад, щодо іконовшанування), призначали чи знімали патріархів, митрополитів і т.ін. Модель візантійського цезаропапізму мало не буквально перейняла Московія, де з XVIII до початку XX століть главою Православної церкви був імператор (чи імператриця), а Церква, під керівництвом Святійшого Синоду, стала одним з інститутів державної бюрократичної системи. Причому духовенство перетворилося в особливий прошарок суспільства з своїми правами та пільгами (непідсудність світському суду, звільнення від багатьох податків, військової повинності тощо).

3. Законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан певної Церкви в державі. Статус державної Церкви передбачає державне фінансування діяльності церковних інституцій, покладає на останні ряд державницьких функцій (реєстрація новонароджених, смерті, шлюбу тощо).

Найбільш характерним прикладом такої моделі є Церква в Греції, де 95 % відсотків населення складають православні. Православна церква є державною в країні і її Статут має статус державного закону. Нові нормативні акти, що приймаються Синодом Церкви набувають силу закону з часу публікації в державній пресі. Дозвіл на побудову синагоги, мечеті чи ін. неправославної культової споруди дає місцевий православний митрополит. Прозелітизм є карним злочином, якщо здійснюється систематично і з використанням «незаконних» і «аморальних» засобів. Умовами дозволу відправлення культу неправославними релігійними течіями є «відомість» і «визнаність» останніх.

Крім того, нові релігійні напрями не повинні мати таємних догматів і культових практик, не повинні порушувати суспільні мораль і порядок.

Держава гарантує зарплату і пенсії для священнослужителів. В початкових і середніх школах здійснюється релігійна (православна) освіта (не православні не зобов'язані відвідувати ці курси). До 1982 р. в Греції існував лише церковний шлюб, що передбачає заборону на одруження з неправославними, заборону третього шлюбу тощо. Шлюб, взятий громадянами за кордоном, не мав законної сили в Греції.

Близька до грецької італійська модель державно-церковних відносин. Більш як 90% населення країни охрещені в католицьку віру, тут знаходиться папський престол - ці факти забезпечують великий вплив Католицької церкви на політичні і соціальні події в Італії. Слід сказати, що Католицька церква з успіхом використовує для встановлення певних державно-церковних відносин конкордати - угоди між папою римським як главою Католицької церкви і урядом деяких країн. Конкордати юридично оформлюють становище Церкви в певній державі (нині діють конкордати Ватикану з Італією, Іспанією та іншими країнами) і вигідні Ватикану хоча б уже тим, що вони мають силу міжнародного права і не можуть бути змінені урядом країни в односторонньому порядку, як у випадку із становищем Церкви, що визначається лише державними законами.

Різні форми державної Церкви існують також в Англії, Швеції, Данії, Ірані, Кувейті, Саудівській Аравії, Таїланді та ін. країнах. Особливий статус тієї чи іншої Церкви зафіксований у конституціях більш як 40 держав світу, у 22 із них главою держави може бути лише особа, що належить до офіційної Церкви.

4. Відокремлення Церкви від держави. На практиці це означає неможливість втручання Церкви у справи держави при активному втручанні державних інституцій у справи Церкви.

Така модель найбільш характерна для колишніх країн соціалістичного табору, де законодавча база, в тому числі і Конституції теоретично гарантувала свободу совісті, але реально віруючі сприймалися і зазнавали дискримінацій як політичні вороги. «Атеїзація» державної політики призводила до значних порушень прав людини. Церкви як суспільні інституції активно використовувалися владою для виконання певних завдань внутрішньої і зовнішньої політики.

5. Проміжний стан між моделлю державної Церкви і моделлю повного відділення Церкви від держави і держави від Церкви. Для цього типу відносин характерне збереження державної підтримки та привілеїв окремих Церков.

Типовим прикладом такої моделі є сучасна Німеччина, де держава хоча й проголошує свою нейтральність і толерантність до різних релігій, але має певні відмінності у ставленні до релігійних організацій у залежності від кількості членів і суспільного впливу останніх. Ті з релігійних течій, що мають більше 1 % від загальної кількості населення певної землі Німеччини, можуть отримати спеціальний статус. Нині біля 15 релігій і Церков мають спеціальний статус, що дозволяє їм отримувати державні дотації на власні школи, дитячі садки. До речі, якщо в державних школах набирається 6-8 учнів, що належать до певної релігії, то вони забезпечуються уроками своєї релігії.

Найкрупніші Церкви Німеччини мають власне трудове законодавство, яке має деякі відмінності від загального законодавства, вони звільнені від багатьох податків, отримують державну фінансову підтримку і гроші від збору особливого церковного податку (8-9 % від прибутку громадян). Діяльність церковних інституцій в армії, місцях позбавлення волі, в лікарнях і т.п. регулюється спеціальними контрактами з державою. На відміну від багатьох європейських держав, Церква в Німеччині не є суб'єктом сімейно-шлюбного права.

Дуже подібну картину мають державно-церковні відносини в Японії, Австрії, Перу та ін. країнах.

6. Відокремлення Церкви і держави. Стан взаємоневтручання, наскільки це можливо, Церкви у справи держави і держави у справи Церкви гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, режиму толерантності в державі. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де свободі відправлення релігії наданий широкий захист, і лише невідпорні державні інтереси, які не можуть бути досягнуті іншим шляхом, можуть сприяти оправданню посягань на релігійну свободу. Навіть сама малочисленна релігійна громада у США має такі ж права, як і крупні конфесії. Держава не створює свого спеціального органу, який повинен регулювати діяльність релігійних інституцій - всі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільняються від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка проводить детальну експертизу, чи не переслідує дана організація комерційні цілі. Законодавчо закріплену свободу віри і невір'я мають також громадяни Франції, Турції, України та ін. країн.

Залежно від усталених традицій певної країни, моделі державно-церковних відносин, що в ній діє, існує кілька схем фінансової підтримки державою церковних інституцій:

- Пряме фінансування державою релігійних організацій і державний контроль за використанням коштів. Така схема характерна для більшості країн з теократичною, цезарепапською моделями державно-церковних відносин, а також країн з державною Церквою (Ватикан, Греція, Бельгія, Люксембург, Норвегія та ін.);

- Збір спеціального «церковного» податку, який витрачається згідно з побажаннями платників податку (Італія, Іспанія та ін.);

- "Церковний" податок надходить у розпорядження керівництва певних релігійних течій і витрачається на його розсуд, при мінімальному контролі з боку держави (ФРН, Австрія, Швейцарія, Швеція та ін.);

- Конфесії не отримують фінансової допомоги від держави і існують за рахунок добровільних пожертв віруючих, продажу церковної атрибутики, виконання треб тощо. Схема характерна для країн, в яких Церква відокремлена від держави (США, Франція, Україна, Нідерланди та ін.).

Таким чином, ми можемо констатувати, що в світі протягом століть склалися кілька моделей державно-церковних відносин, які не прив'язані, однак, до якихось часових періодів і часто переплітаються між собою (наприклад, теократія передбачає наявність державної Церкви і т.ін.). Визначення "своєї" моделі для кожної країни індивідуальне і залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих в суспільстві, поглядів світської та церковної влади на це питання, економічного стану суспільства тощо.

Коул Дьюрем

ПЕРСПЕКТИВИ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ РЕАЛІЙ

Право на релігійну свободу є найстарішим із міжнародно визнаних прав людини. Ще з 1648 р., з часу укладення миру у Вестфалії, праву на релігійну свободу було надано міжнародний захист. На кінець 18 століття релігійна свобода була захищена передовими законодавчими актами. Протягом наступних століть, особливо в період після другої світової війни, право на релігійну свободу увійшло до конституцій більшості країн світу.

В нинішньому суспільстві, яке стає все більш незалежним від церкви, це право нібито відійшло на задній план. Більший неспокій викликають замахы на людську гідність (тортури, зникнення людей тощо). За визначенням Джона Ноомана це право стало «покинутим пасинком руху за права людини». Але події в колишній Югославії, Ірландії та Лівані постійно нагадують, що релігійні тертя можуть вилитися в надзвичайно небезпечні соціальні проблеми, а хвиля нових конституцій в Росії, Східній та Центральній Європі й інших частинах світу допомогли ще раз звернути увагу на важливість цього основного права.

Все більше й більше концепція релігійної свободи потребує перегляду в тому плані, що це справа не тільки закону окремої країни, але й справжнє міжнародне право. Подібно до питань ставлення до навколишнього середовища, проблеми належності до тієї чи іншої релігії виходять за рамки національних кордонів. Та моральна або матеріальна шкода, яку наносять членам релігійних спільнот в одній державі, обов'язково відчують сосповідники її в інших країнах. Крім того, підхід до цієї проблеми у світовому масштабі допомагає зробити всіх рівними і смиренними. При такому підході кожний - будь то християнин, мусульманин, іудей, буддист, індуїст чи сповідник будь-якої іншої релігії або ж невіруючий - є частиною групи меншини. Яку б перевагу особлива група не мала в одній країні, це лише частина меншини будь-де в нашому плюралістичному світі. Ці реалії і є тим фоном, на якому слід аналізувати і розуміти права на релігійну свободу.

Правовий захист релігійної свободи значно відрізняється в різних країнах залежно від тих чи інших факторів: стабільності політичних режимів; характеру та історії традиційних взаємовідносин між церквою і державою; ступеню релігійного плюралізму на місцевому рівні; характеру домінуючої релігії або релігій, їх внутрішньої прихильності до релігійної свободи і терпимості; історії взаємин між релігійними групами тощо. Незважаючи на збіг вербальних формул, що визначають релігійну свободу, існують значні відмінності в тому, як встановлюються відносини між церквою і державою й тим, як досягається релігійна свобода в різних країнах.

Тому так важливо визначити, що лежить в основі цих різниць. Особливо необхідно